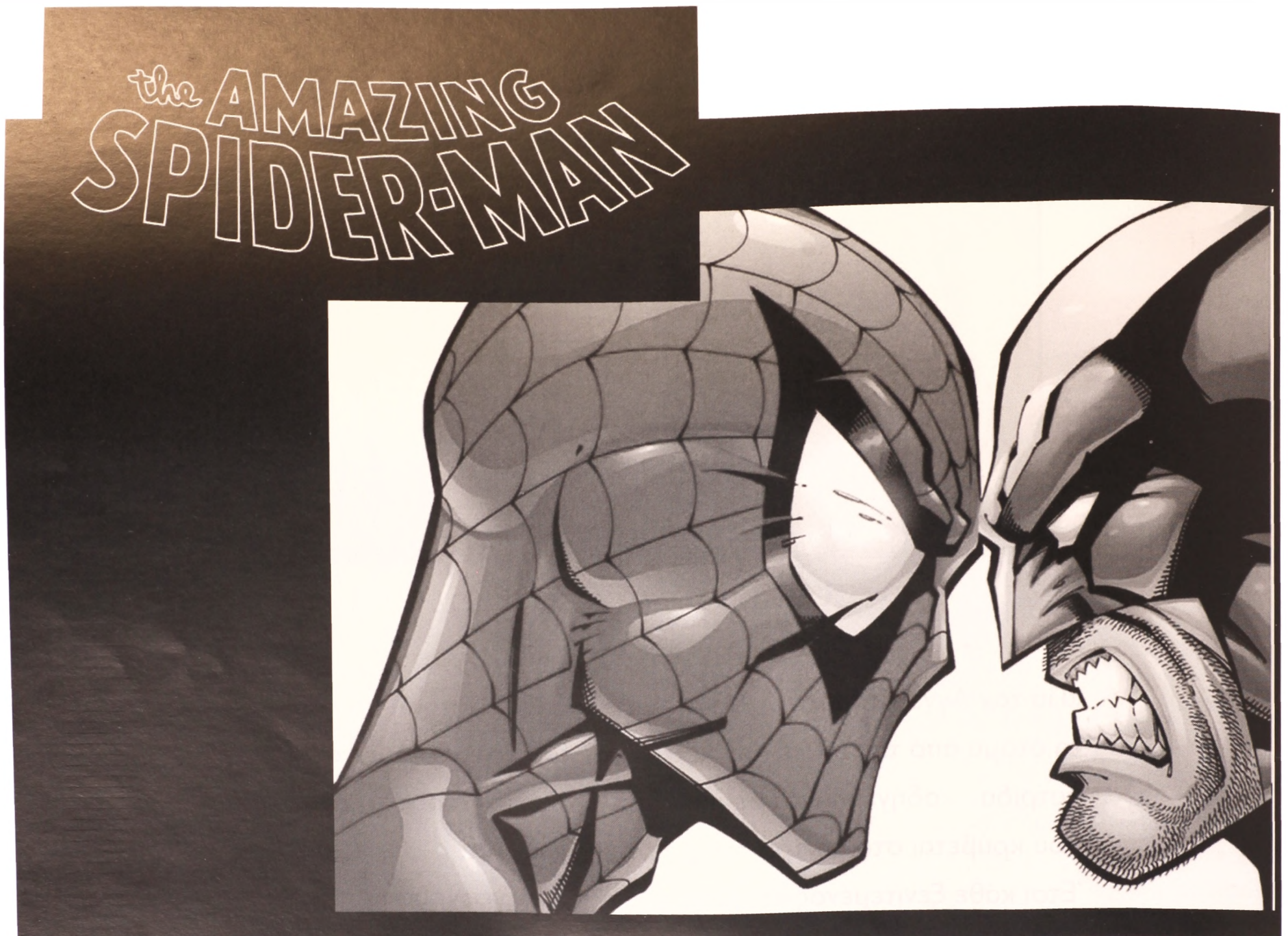

ΚΡΙΣΗ: ΠΡΙΣΜΑΤΑ ΘΕΑΣΗΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

1. Εσαγωγή

Εδώ και δύο χρόνια, τα δελτία ειδήσεων, διεθνή και ελληνικά, έχουν γίνει πρωτίστως οικονομικού περιεχομένου. Η λέξη κρίση δεσπόζει. Μέσα σε αυτό τον καταιγισμό πληροφοριών, που αρχίζει από το δυσοίωνο διεθνές και ευρωπαϊκό τοπίο και καταλήγει σε πολιτικές που επηρεάζουν την καθημερινότητά μας, σε αυτή τη γωνιά της Ευρώπης, δεν γινόμαστε αναγκαστικά πιο σοφοί. Αντίθετα, η σύγχυση βαίνει αυξανόμενη, σε συνδυασμό με μια πρωτόγνωρη ρευστότητα και προϊούσα ανασφάλεια, την οποία πιστοποιούν και οι δημοσκοπήσεις.

Στο κείμενο αυτό συνυπάρχουν και τέμνονται το πολιτικό και το οικονομικό στοιχείο, το ελευθεριάζον δοκιμιακό και το αυστηρότερο ακαδημαϊκό, με κυμαινόμενη δοσολογία ανάλογα με τα θέματα. Επέλεξα να θίξω ένα ευρύ φάσμα ερωτημάτων παρά να εμβαθύνω σε λιγότερα, κάνοντας επιλεκτική και κάθε άλλο παρά εξαντλητική χρήση παραπομπών.

Ο Βασίλης Πεσμαζόγλου διδάσκει πολιτική οικονομία στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. (Petz@econ.soc.uoc.gr)

2. Περί οικονομικής επιστήμης

Τα οικονομικά ζητήματα μπορεί να έχουν κατακλύσει την ειδησεογραφία, αλλά η σύγχρονη οικονομική επιστήμη («επιστήμη») έχει υποστεί πολλαπλή ήττα.

Επί πολλά χρόνια, ο διεθνής ακαδημαϊκός χώρος περί άλλα τύρβαζε: δεν ασχολούνταν με τέτοια καίρια θέματα και, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν προέβλεψε την ερχόμενη λαίλαπα. Η πλειονότητα των δημοσιεύσεων σε «έγκυρα περιοδικά» αφορούσε (και συνεχίζει να αφορά) μαθηματικά υποδείγματα αμφίβολης χρησιμότητας στη χάραξη πολιτικής –ιδίως στις παρούσες έκρυθμες συνθήκες.¹ Ας μην ξεχνάμε όμως πως, από την εποχή του Διαφωτισμού, το νόημα της επιστημονικής αναζήτησης είχε έκδηλη μια χρηστική χροιά: αποσκοπούσε να απαντήσει σε ερωτήματα του είδους: «Τι θα γίνει εάν...», «Τι θα γίνει στο μέλλον;». Αλλά και στην ελληνική περίπτωση, έχουμε αστοχίες πρόγνωσης: λ.χ. σε ημερίδα που διοργανώθηκε την άνοιξη του 2011 στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας διατυπώθηκαν προβλέψεις (νούμερα, διαγράμματα και όλα τα συναφή) που αποδείχθηκαν σαφώς εσφαλμένα. Το δε διαβόητο «Μνημόνιο» έπεσε έξω, παρά τα οικονομετρικά μοντέλα που το συνόδευαν.

Εμφανίζεται άρα μια καλπάζουσα, πλην όμως κάλπικη, εισβολή του «οικονομικού» στο πολιτικό γίγνεσθαι. Την ίδια στιγμή που η οικονομολογία ως «ζοφερή επιστήμη» (*dismal science*) δεσπόζει στο δημόσιο λόγο, αποδεικνύεται αναξιόπιστη ως προς το τι μέλλει γενέσθαι. Δημιουργείται έτσι, εύλογα, μια καχυποψία που έρχεται να επικαθίσει στη διαφορετική, εξίσου εύλογη, δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα.

Το παραπάνω τοπίο συμπληρώνεται από μια πικρή επιτυχία: η οικονομική σκέψη εξηγεί πολύ καλά εκ των υστέρων τις αστοχίες της ασκούμενης πολιτικής. Είναι λ.χ. ηλίου φαεινότερο ότι η υφειακή διαδικασία οδηγεί σε μείωση τόσο του ΑΕΠ όσο και των κρατικών εσόδων, εκτοξεύοντας κρίσιμα μεγέθη, όπως: Έλλειμμα/ΑΕΠ και Χρέος/ΑΕΠ. Η αστοχία ερμηνεύεται όντως υπέροχα *ex post*.

3. Keynes και αγανακτισμένοι

Παρατηρείται περιχαράκωση όσων παρεμβαίνουν ως επαΐοντες στη δημόσια συζήτηση: σχηματικά, το στρατόπεδο των νεοφιλελεύθερων και εκείνο των επιγόνων του Κέυνς. Οι δεύτεροι μοιάζουν να κερδίζουν την παρτίδα – και πάντως τη μάχη των εντυπώσεων. Η εσωτερική υποτίμηση έφερε μείωση αποδοχών, δίχως αυτή να συμπαρασύρει τις τιμές, όπως πρεσβεύει η νεοκλασική ορθοδοξία: το «ξεφούσκωμα» είναι μάλλον ασύμμετρο. Συγχρόνως, επιβεβαιώνεται ότι σε συνθήκες ύφεσης δεν πρέπει να επιδίδεσαι σε περιστολές δαπανών και αύξηση της φορολογίας, και μάλιστα στην κλίμακα που αυτό συντελείται στην Ελλάδα από το 2010. (Τέτοιες περιστολές δεν έγιναν όμως

στα χρόνια μεγέθυνσης 1996-2008, όπως προτείνει ο κεϋνσιανισμός.)

Εύκολες νίκες. Παραμένει όμως το εξής ερώτημα: ποια ήταν ακριβώς η ενδεδειγμένη εναλλακτική πολιτική; Τι θα είχε γίνει λ.χ. εάν οι δαπάνες είχαν παραμείνει υψηλές και η φορολογία ίδια; Το δημόσιο θα αναγκαζόταν να δανειστεί με όλο και πιο απαγορευτικά επιτόκια ή θα είχε προσφύγει στην εξωτερική στήριξη κάποιας «τρόικα». Η δε τελευταία δεν θα είχε επιβάλλει όρους που να καθιστούν το χρέος διαχειρίσιμο; Πάλι εκ των υστέρων, ίσως η Ελλάδα θα μπορούσε να είχε διαπραγματευθεί ένα διαφορετικό μείγμα πολιτικής, λιγότερο περιοριστικής. Υπεισέρχεται όμως ένας ουσιώδης εξω-οικονομικός παράγοντας: με το υπάρχον, το 2010, δυσμενέστατο κλίμα εις βάρος της (και λόγω συσσωρευμένων στατιστικών λαθροχειριών), ποια ήταν άραγε τα διαπραγματευτικά περιθώρια;

Εδώ κάπου μπαίνει και το ζήτημα «διαρθρωτικές αλλαγές». Κατά πόσον η έκβαση της επιχείρησης «Μνημόνιο» θα ήταν διαφορετική, εάν αυτές είχαν πραγματοποιηθεί αντί να καρκινοβατούν στρουθοκαμηλίζοντας; Ή εάν δεν υπήρχε η μείζων αχίλλειος πτέρνα: η πιστωτική ασφυξία και η παντελής έλλειψη τόνωσης επενδύσεων –ιδιωτικών ή δημόσιων.² Επί του παρόντος, η πιο έντιμη απάντηση στα παραπάνω «εάν» είναι: «πού να ξέρεις;».

Τούτων λεχθέντων, το τελευταίο διάστημα, ο κεϋνσιανισμός (σε κάποιες παραλλαγές του) έχει πολλάκις επιστρατευθεί ως επιστημονικοφανής μέθοδος χαϊδέματος αυτιών. Πρόκειται για ελληνική εκδοχή της ρήσης «Βάλε τους μισούς άνεργους να ανοίγουν τρύπες και τους άλλους μισούς να τις ξαναγεμίζουν»: κάτι σαν «Δώσ' τα όλα». Δεδομένου, όμως, ότι βρισκόμαστε σε μια νομισματική ένωση, κάτι τέτοιο δεν είναι τόσο εύκολο. Συνεπώς, ορισμένοι προχωράνε το συλλογισμό παραπέρα για να καταλήξουν στην πρόταση «να επιστρέψουμε στη δραχμή». Η συζήτηση αυτή (λ.χ. ΣΚΑΪ-Φάκελοι, 12.12.2011), συχνά διεξάγεται με αυστηρά οικονομολογικό τρόπο, ως εάν άλλες διαστάσεις του θέματος να μην υφίστανται: όπως κι αλλού, το υπερφίαλον των οικονομικών ως ναυαρχίδας των κοινωνικών επιστημών συναντά τη στενομυαλοσύνη.

4. Περί εξωτερικότητας: ο Α. Gramsci και η δραχμή

Πράγματι, η συζητούμενη επιστροφή σε εθνικό νόμισμα εμπεριέχει διαστάσεις που άπτονται και της ιδεολογικής ηγεμονίας τού πώς οι άνθρωποι βλέπουν τον κόσμο, την κοινωνία, τη χώρα τους, τους εαυτούς τους.

Στη δεκαετία του 1990, το ευρώ λειτούργησε ως ενοποιητικός παράγοντας, δίνοντας έναν από στόχο στο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα. Στις χαλεπές μέρες μας, η αίγλη του ως κεκτημένου πλέον τείνει να ξεθωριάσει, αποκτώντας στην καλύτερη περίπτωση τον «αμυντικό» ρεαλιστικό χαρακτήρα της αποφυγής του χειρότερου.

Λεκτική παρατήρηση: η χρήση σήμερα του όρου «δραχμή», όσο και αν είναι πρακτική, μπορεί να κρύβει ορισμένες συνδηλώσεις. Η πρόταση «πίσω στη δραχμή» κερδίζει έδαφος εν πολλοίς ως αποτέλεσμα της διάχυτης νοσταλγίας για το παρελθόν που γεννά το σκοτεινό παρόν και μέλλον. Η δε νοσταλγία ρέπει προς ρομαντισμό και ωραιοποίηση. Συγκαλύπτεται έτσι το ότι η διαδικασία επιστροφής δεν αποτελεί «διόρθωση», «επάνοδο στο πρότερο σημείο»: θα ήταν κατ' ουσία μια πορεία προς ένα άδηλο μέλλον. Προς κάτι καινούριο. Δεν μπορεί να ιδωθεί ως απλή αναθεώρηση-αποκατάσταση ενός μακρο-οικονομικού «σφάλματος».

Επιστρατεύοντας την έννοια των «εξωτερικότητων» (οικονομικό ισοδύναμο των λεγόμενων «παράπλευρων απωλειών»), θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι συνέπειες μιας τέτοιας εξέλιξης θα ήταν τεράστιες, οικονομικά αλλά και ιδεολογικά-πολιτικά. Θα βιώνονταν ως εθνική ήττα-ταπείνωση και θα ενίσχυε θεαματικά την ήδη λανθάνουσα τάση αναδίπλωσης-εθνικισμού. Σε συνδυασμό με τη θεαματική πτώση του βιοτικού επιπέδου, τις συνοδευτικές παρεμβάσεις (κρατικοποίηση τραπεζών, έλεγχοι στην κίνηση κεφαλαίων) και την κοινωνική αναταραχή, τέτοιες τάσεις επωάζουν αυταρχισμό. Ωφελημένοι θα βγούνε: οικονομικά, τα πλέον αεριτζήδικα/κρατικοδίαιτα επιχειρηματικά στρώματα «επαρχιώτικου καπιταλισμού» (με λεφτά στο εξωτερικό)· πολιτικο-ιδεολογικά, τα πάσης φύσεως άκρα· μαζί τους και η κομμουνιστική αριστερά που φαντασιώνεται κάποιο «σοσιαλισμό σε μια χώρα».

Αυτή ακριβώς η δυναμική και εσωτερική λογική μοιάζει να διαφεύγει της προσοχής ορισμένων που πρεσβεύουν τη «δραχμή». Άλλοι πάλι την επιθυμούν, έχοντας κάποια κρυφή ή λανθάνουσα ατζέντα. Ειρήσθω εν παρόδω, ότι τυχόν έξοδος από την ΟΝΕ τόσο θεσμικά (δεν προβλέπεται από τις συνθήκες) όσο και ουσιαστικά (έλεγχος κίνησης κεφαλαίων) θα έθετε εν αμφιβόλω και τη συμμετοχή στην ΕΕ.

Τα παραπάνω ισχύουν ιδίως στην περίπτωση της μονήρους εξόδου/αποπομπής από την ΟΝΕ. Μετριάζονται κάπως, εάν υπάρξει συνολικότερη διαδικασία επιστροφής σε εθνικά νομίσματα, στο βαθμό που είναι συντεταγμένη, πράγμα καθόλου εύκολο. Ωστόσο, η τελευταία εκδοχή ενέχει τον κίνδυνο εξάρσης των εθνικισμών σε ευρωπαϊκή κλίμακα.

Στις αρνητικές εξωτερικότητες ας προσθέσουμε το στρατηγικό κόστος της «ανάδελφης» απομόνωσης σε μια ταραχώδη γειτονιά του πλανήτη (Βαλκάνια, Μέση Ανατολή, Ελληνοτουρκικά). Πρόκειται για την άλλη όψη των διάχυτων ωφελημάτων που απορρέουν από τη συμμετοχή σε μια, έστω και προβληματική-κλυδωνιζόμενη, κοινότητα όπως η ΟΝΕ/ΕΕ.³

5. Περί «κουτσών αφηγήσεων»: ο διάβολος και οι λεπτομέρειες

Τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη ΕΕ διεξάγεται μια ιδεολογική αντιπαράθεση.⁴ Δύο «αφηγήσεις» με άφθονα στερεότυπα και αντίστοιχους «αγανακτισμένους»: η μια τονίζει την αναποτελεσματικότητα του σπάταλου δημοσίου που επιβαρύνει την ιδιωτική επιχειρηματικότητα· η δεύτερη αναδεικνύει την υποταγή των κρατών στις επιταγές των αγορών με τη συρρίκνωση των κοινωνικών κεκτημένων και της ίδιας της δημοκρατικής διαδικασίας. Η πρώτη θέλει να «αλλάξει», η δεύτερη να διατηρήσει, να προασπιστεί.

Αν όμως σκαλίσουμε και τις δύο θεωρήσεις, διαπιστώνουμε ότι αμφότερες είναι διάτρητες, προβληματικές: πρόκειται για κουτσές μεγάλες αφηγήσεις. Η μεν ελεύθερη αγορά με την πρόσφατη κρίση απέδειξε περίτρανα την εγγενή αστάθεια και καταστρεπτικότητα του απορρυθμισμένου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Από την άλλη, ο κρατισμός, ιδίως σε χώρες όπως η Ελλάδα, αποδείχτηκε επιρρεπέστατος σε διαφθορές (μικρές-μεσαίες-μεγάλες) και γενεσιουργός αιτία ανισοτήτων, πέραν αυτών που πηγάζουν από την αγορά. Εν αναμονή, λοιπόν, πειστικότερων μεγάλων αφηγήσεων, ίσως ενδείκνυνται επιμέρους «μικροαφηγήσεις» που να εστιάζουν σε ουσιώδεις λεπτομέρειες: λ.χ. πώς να συγκεράσει κανείς τη λιτότητα με ένα κοινωνικό δίκτυο ασφάλειας.⁵

Στην Ελλάδα, έχει γίνει κατάχρηση τόσο του «κρατισμού» όσο και του «νεοφιλελευθερισμού»: λ.χ. οι δημόσιες δαπάνες (ως % ΑΕΠ) βρίσκονται στον ευρωπαϊκό μέσο όρο και δεν δικαιολογούν τα περί «διογκωμένου κράτους». Συγχρόνως, η συστηματική υστέρηση φορολογικών εσόδων σε σύγκριση με την Ευρώπη, δύσκολα εξηγείται ως νεοφιλελεύθερη επιλογή: είναι μάλλον απότοκο αποσπασματικών φοροαπαλλαγών, άναρχης φοροδιαφυγής και διοικητικής ανεπάρκειας.⁶ Όπως ο βοσκός φώναζε «Λύκος! Λύκος!», με αποτέλεσμα να μη γίνει πιστευτός όταν πράγματι αυτός ενέσκηψε, έτσι έγινε και με τους πολέμιους του νεοφιλελευθερισμού που καλούνται τώρα ναβάλουν πειστικές και πιεστικές κόκκινες γραμμές.

6. Περί μετρήσεων: αμαρτίαι γονέων παιδεύουσι τέκνα

Η παρούσα συγκυρία έθεσε επιτακτικά το ζήτημα του κατά πόσο οι «αριθμοί» είναι άξιοι της προσοχής μας –και τίνι τρόπω. Για πολλά χρόνια, ίσως και εμπνεόμενοι από τον Γ. Παπανδρέου τον πρεσβύτερο, που είχε κάποτε δηλώσει ότι «οι αριθμοί ευημερούν, όχι όμως ο λαός», οι ιθύνοντες είχαν μια τάση να αντιμετωπίζουν τα νούμερα κάπως απαξιωτικά· ως βαρετούς αγγελιαφόρους κακών μαντάτων που άλλωστε σπάνια επαληθεύονταν. Αποτέλεσμα αυτού ήταν λ.χ. ότι οι προϋπολογισμοί έπεφταν πάντα έξω, η δε περί αυτών ετήσια κοινοβουλευτική συζήτηση ήταν ευκαιρία για

κοινότητες μεγαλοστομίες, όπου επαναλαμβάνονταν τα ίδια κλισέ: ανταναπυξιακός, αντιλαϊκός κ.ο.κ.

Η εκδίκηση των αριθμών: τα νούμερα κομίζουν μηνύματα σε ένα ολόκληρο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα, του οποίου αποτελούν ουδόλως κολακευτικό καθρέφτη. Η μέτρηση συνιστά έργο άχαρο, αλλά απαραίτητο και δυνάμει ευεργετικό με όρους κοινωνικής δικαιοσύνης: γιατί λ.χ. ο φορολογούμενος να πληρώνει τις υπερτιμολογήσεις των προμηθευτών του δημοσίου;

Η επιστράτευση των αριθμών δεν ισοδυναμεί αναγκαστικά με κοινωνική αναληψία –ιδίως σε μια χώρα με κραυγαλέες αστοχίες στην άσκηση κοινωνική πολιτικής (λ.χ. στη μείωση των ποσοστών φτώχειας). Η δε επιλεκτική χρήση εργαλείων του «New public management» δεν σημαίνει και αποδοχή της όλης φιλοσοφίας του, όπως υποστηρίζει λ.χ. ο Α. Λιάκος.⁷ (Το εγχείρημα έχει τα όριά του· το πιστοποιούν λ.χ. έρευνες για τις αρνητικές συνέπειες της γενικευμένης χρήσης «δεικτών» στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Μόνο που, για να φθάσουν στην Εσπερία στο συμπέρασμα αυτό, έκαναν πρώτα την προσπάθεια, έκλεισαν κάποιον κύκλο. Για άλλη μια φορά, όταν εμείς πηγαίναμε, αυτοί έρχονταν.)

7. Συστημικές αντινομίες: «μην το βλέπεις ξεκομμένο!»

Στο δημόσιο διάλογο κυριαρχεί ένα δίπολο (με επιμέρους παραλλαγές): από τη μια, όσοι εστιάζουν στις ενδογενείς παθογένειες και στην επιβεβλημένη δημοσιονομική σταθεροποίηση. Στον αντίποδα, όσοι αποδίδουν την ελληνική κρίση στην ευρύτερη κρίση χρέους και στις αντινομίες της ΟΝΕ. Οι εξελίξεις των τελευταίων 18 μηνών μοιάζουν να δικαιώνουν τους τελευταίους. Το οξύμωρο, όμως, εδώ είναι ότι ακόμα και μια ορθή οικονομολογική προσέγγιση μπορεί στο «δια ταύτα» να στείλει λάθος μήνυμα: η εύστοχη επισήμανση της συστημικότητας και της συνακόλουθης ανάγκης συνολικής ευρωπαϊκής λύσης μπορεί να έχει ως πόρισμα μια ελληνική αδράνεια-παραλυσία μπροστά στις αναγκαίες πολιτικά επώδυνες αλλαγές.

Με άλλα λόγια, αντί να γίνεται μια γόνιμη σύνδεση του εξωγενούς με το ενδογενές, παρατηρείται διάλογος κουφών. Οι μεν πασχίζουν να δείξουν τη μη βιωσιμότητα του ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης με τα δύο καθοριστικά ελλείμματα που το χαρακτηρίζουν: δημοσιονομικό και εμπορικών συναλλαγών. Οι δε επισημαίνουν ότι, ως έχει, το «πείραμα» ΟΝΕ δεν έχει μέλλον.

Στρατοπεδεύουν και μας παιδεύουν. Ακόμα και αν υποθέσουμε ότι εκεί και μόνον εκεί, στους διαδρόμους και στις συνόδους του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, κρίνεται και το δικό μας μέλλον, δεν επιβάλλονται ορισμένες εσωτερικές πολιτικές; Προφανώς: αν μη τι άλλο, για να βελτιώσουμε κάπως την αξιοπιστία μας ως εταίρου και για να είμαστε ακόμα «εντός», όταν και όποτε η ενωμένη Ευρώπη ξαναβρεί κάποιο κοινό βηματισμό. Εν ολίγοις, η δημοσιο-

νομική εξυγίανση εντάσσεται και σε μια πολιτική «αγοράς χρόνου».

8. Biding time, bad timing: περί χρόνου-χρόνων

Πανδαμάτωρ χρόνος. Ο χρόνος είναι χρήμα. Όσα δεν φέρνει ο χρόνος, τα φέρνει η στιγμή. Οι εύγλωττες θυμόσοφες αυτές ρήσεις δεν μοιάζουν να συνοδεύονται από αντίστοιχη προσοχή από τις κοινωνικές επιστήμες. Ωστόσο, μια νηφάλια ανάγνωση τού εν εξελίξει ελληνικού-ευρωπαϊκού δράματος έχει πολλά να αποκομίσει, ενσωματώνοντάς τη χρονική διάσταση στους προβληματισμούς της.

Το ελληνικό πρόβλημα σχετίζεται με τη συνάντηση διακριτών διαδικασιών σε μια χρονική «στιγμή»: α) Γιγάντωση, τις τελευταίες δεκαετίες, του παγκοσμιοποιημένου χρηματοοικονομικού καπιταλισμού· β) Διόγκωση των ανισοροπιών εντός ΟΝΕ σε εμπορικές ροές, πληθωρισμό, ανταγωνιστικότητα·⁸ γ) Συνέχιση-επαύξηση (και λόγω πρωτόγνωρα χαμηλών επιτοκίων) μιας ενδημικής δημοσιονομικής χαλαρότητας-κακοδιαχείρισης. Ως εάν τρεις συνδεδεμένες αλλά διακριτές καμπύλες που ταξιδεύουν στο χρόνο να κορυφώνονται ταυτόχρονα, οδηγώντας σε βραχυκυκλωματικές καταστάσεις.

Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε τον πολιτικό, ιδεολογικό αλλά και βιολογικό χρόνο: Ο πολιτικός χρόνος κατέστη έκδηλος στη διάρκεια του 2010, με την καθυστερημένη ευρωπαϊκή αντίδραση στην ελληνική κρίση. Στη διστακτικότητα αυτή έπαιξαν ρόλο και οι εκλογικές αναμετρήσεις που είχε τότε μπροστά της η Μέρκελ. Οι τοπικές εκλογές σε γερμανικά κρατίδια βρέθηκαν να επηρεάζουν την ελληνική-ευρωπαϊκή οικονομική σκηνή. (Κάτι ανάλογο ισχύει με τις επικείμενες γαλλικές εκλογές). Σε αυτό μπορούμε να προσθέσουμε, στη σφαίρα της νόησης-ιδεολογίας, τους χρόνους ωρίμανσης αποφάσεων μπροστά σε πρωτόγνωρες καταστάσεις. Αντίστοιχα, το εν Ελλάδι δράμα, συνδέεται με υπαρκτές αδράνειες και πολιτικό κόστος, αλλά και με τη δυσκολία σύλληψης της φύσης και του εύρους της κρίσης: μια εύλογη βραδύτητα διαπερνά όχι μόνο τους ιθύνοντες-«ειδικούς», αλλά ιδεολογικά την κοινή γνώμη. Υπάρχουν εύλογες νοητικές αδράνειες: πώς να συμφιλιωθεί κανείς με μείωση του εισοδήματος, όταν για δεκαετίες έχει εμποτιστεί με την ιδέα της μεγέθυνσης, έχει μάθει να θεωρεί δεδομένο ότι του χρόνου η πίτα του ΑΕΠ θα είναι πιο μεγάλη; Ο εθισμός στη μεγέθυνση.⁹

Ως προς τους βιολογικούς χρόνους, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσεγγίσεις πολλών ευρωπαίων της «παλαιάς φρουράς» (λ.χ. Ντελόρ, Σμιτ, Σοάρες). Η θέση τους (περισσότερη/πιο αλληλέγγυα Ευρώπη) μπορεί να ιδωθεί και ως αποτέλεσμα της ηλικίας τους: εν αντιθέσει με τους τωρινούς ηγέτες, έχουν ζήσει το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και έχουν βιωματική αντίληψη της ανάγκης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Υπάρχει, τέλος, το μείζον θέμα των γενεών. Σε όλη την Ευρώπη, και εξόφθαλμα στην Ελλάδα και την Ισπανία, οι επικινδυνότερες κατηγορίες που πλήττονται περισσότερο από την κρίση είναι οι νέοι (ανεργία, επισφαλές μέλλον). Η οικονομική ανισοκατανομή είναι, εν ολίγοις, κοινωνική (τάξεις-ομάδες), χωρική (περιοχές- κράτη) αλλά και χρονική: οι «τυχερές» γενιές των εντός εργασίας και οι «άτυχες» των αποκλεισμένων. Στα παραπάνω επικάθεται ο θεσμικός χρόνος λήψης αποφάσεων από εθνικά κράτη και υπερεθνικά όργανα: αυτές οι αργόσυρτες διαδικασίες συχνά ακολουθούν ασθμαίνοντας τους πολύ πιο ταχείς και ευέλικτους χρόνους των αγορών.

Σε αυτό το φόντο κινείται ομφαλοσκοπώντας και ο ελληνικός πολιτικός μικρόκοσμος: όταν ξέσπαγε η διεθνής κρίση ήταν αμέριμνος.¹⁰ Τώρα δε σχοινοβατεί, πάνω σε ασυντόνιστους χρόνους: εκλογικός ορίζοντας, περιοδικοί έλεγχοι της τρόικα, λήξεις ομολόγων, εκταμιεύσεις δόσεων, ολοκλήρωση του κουρέματος. Κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι το παιχνίδι ανάμεσα στα πάμπολλα timing δεν θα οδηγήσει σε κάποιο αδιέξοδο-«ατύχημα».

9. Path dependence: περί ταχυτήτων και αδρανειών

Και από το χρόνο στην ταχύτητα. Ενθυμούμαστε όλοι τις διακηρύξεις, την εποχή των παχιών αγελάδων, στα μέσα της δεκαετίας του 2000, περί ήπιας προσαρμογής. Η ηπιότητα τότε ροκάνισε, εν τέλει δε ακύρωσε, την όποια βούληση προσαρμογής. Η συστημική αδράνεια κέρδισε την παρτίδα, φαινόμενο που παραπέμπει στην εκτενή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία περί path dependence.¹¹

Στις μέρες μας, παρατηρείται έξαρση της αίσθησης του επείγοντος: δρομολογούνται μεγάλες αλλαγές που η μεν πολιτεία καλείται να εφαρμόσει τάχιστα, η δε κοινωνία να αφομοιώσει σε πρωτόγνωρους ρυθμούς. Γίνεται μάλιστα λόγος για πείραμα «κοινωνικής μηχανικής» (social engineering): πράγματι, ακόμα κι αν αναγνωριστεί πως η κατεύθυνση είναι η ενδεδειγμένη, μένει ανοικτό το ζήτημα της μεθόδευσης. Οι θιασώτες της θεραπείας σοκ πρέπει να αναμετρηθούν με ανθρώπινες συνήθειες που δεν εκρίζωνονται επιτυχώς δια της βίας, διότι η ιλιγγιώδης ταχύτητα ενέχει στοιχείο βίας.

10. Ο Douglas North και οι διαρθρωτικές αλλαγές

Εδώ και χρόνια, ο όρος διαρθρωτικές αλλαγές έχει καθιερωθεί στο πολιτικό λεξιλόγιο, αποκτώντας εν πολλοίς νεοφιλελεύθερη χροιά: συνταυτίζεται με την απελευθέρωση πλείστων όσων τομέων, αρχίζοντας από τα ταξί, τα φορτηγά, τα φαρμακεία και καταλήγοντας στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα, μάλιστα, με μελέτες,¹² υπολογίζεται ότι θα συμβάλλουν στη μεγέθυνση του ΑΕΠ. Δεδομένων των αντιδράσεων που αυτές προκαλούν, καθότι θίγουν συγκεκριμένα συμπυκνωμένα συμφέροντα ενώ τα προσδοκώμενα οφέλη είναι διάσπαρτα (διαχέονται σε πολλούς), οι

αλλαγές αυτές έχουν προχωρήσει με αξιοσημείωτη βραδύτητα. Οι αντιδράσεις προέρχονται είτε από συντεχνιακά συμφέροντα, δηλαδή ομάδες που κινδυνεύουν να χάσουν προνόμια και εισόδημα, είτε από γενική άρνηση μερίδας του πολιτικού φάσματος απέναντι σε τέτοιες μεταρρυθμίσεις. Αναφέρομαι εδώ και σε τμήμα της αριστεράς.

Υπάρχουν, ωστόσο, αλλαγές που δεν έχουν κατ' ανάγκη «δεξιό» πρόσημο: ορισμένα κλειστά επαγγέλματα αντλούν πρόσοδο απομυζώντας την υπόλοιπη κοινωνία, με τρόπο που παραπέμπει σε πρωτο- ή και προκαπιταλιστικές μορφές οργάνωσης. Επιπλέον, μέτρα όπως λ.χ. η αποσυμφόρηση και επιτάχυνση της απονομής δικαιοσύνης μπορούν να είναι ευεργετικά για ευρύτατα στρώματα.

Ιδωμένες συνολικά, οι διαρθρωτικές αλλαγές παραπέμπουν στο θεσμικο-κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούν οι επιχειρήσεις. Η ενθάρρυνση και διευκόλυνση της λειτουργίας τους (κόστος-χρόνος ίδρυσης μιας εταιρίας) στην κατεύθυνση προτύπων άλλων προηγμένων χωρών δεν αντιστρατεύεται αναγκαστικά τα συμφέροντα των εργαζομένων. Αντιθέτως, μπορεί να συμβάλλει στην καταπολέμηση της ανεργίας. Απλοποίηση των υπαρχουσών γραφειοκρατικών διαδικασιών (κατά τεκμήριο εστιών διαφθοράς) δεν ισοδυναμεί με ασυδοσία. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό, λ.χ. ως προς το περιβάλλον, ότι οι πάμπολλοι κανόνες ουδόλως έχουν σταματήσει καταστροφικές επιχειρηματικές δραστηριότητες (οικοδομικές και άλλες).

Συμπερασματικά, το αίτημα για ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο αποσκοπεί στη δημιουργία σαφών κανόνων που να μειώνουν αυτό που οι ασχολούμενοι με τα θεσμικά οικονομικά ονομάζουν «κόστος συναλλαγής».¹³ Η συλλήβδην απόρριψη των διαρθρωτικών αλλαγών, χωρίς μελέτη του περιεχομένου τους, διευκολύνει τη διαιώνιση μιας ιδιότυπης ενδημικής προσοδοθηρίας.¹⁴

11. Η εξουσία ως λάφυρο: προς μια μετάλλαξη;

Βλέποντας την ιδιαίτερη ζέση με την οποία τα κόμματα επιθυμούν να κυβερνήσουν, γεννιέται το εξής εύλογο ερώτημα: ενώ στο παρελθόν η έλευση στην εξουσία είχε ως τρόπαιο τον προϋπολογισμό, στις σημερινές συνθήκες η διαχείρισή του συνεπάγεται πλέον οδυνηρά μέτρα. Πρόκειται για καυτή πατάτα ή μάλλον για ένα ταψί με ανισομεγέθεις καυτές πατάτες. Η ερμηνεία του ως άνω παραδόξου μπορεί να αναζητηθεί με δύο διακριτές προσεγγίσεις:

Α. Ορισμένοι πράγματι πιστεύουν ότι διαθέτουν μαγικές λύσεις που θα οδηγήσουν τη χώρα σε διαφορετική πορεία, μέσω επαναδιαπραγμάτευσης άλλου μείγματος πολιτικής. Και πάντως, ακόμα και αν έχουν εύλογες (όσο και ανείπωτες) αμφιβολίες περί αυτού, δεν μπορούν παρά να το διακηρύσσουν: διότι, απλούστατα, είναι στην ίδια τη φύση της πολιτικής το πάση θυσία (και δημαγωγία) κυνήγι της εξουσίας.

Β. Μια εναλλακτική-συμπληρωματική εξήγηση, κάπως κυνική, είναι η ακόλουθη: η εξουσία μπορεί να μην επιβραβεύεται πλέον, όπως στο παρελθόν, με έναν γαλαντόμο πελατειακό προϋπολογισμό, αλλά ανοίγεται ίσως πεδίοι δόξης λαμπρόν με τις διαφαινόμενες, δυνάμει αδιαφανείς, ιδιωτικοποιήσεις. Αυτό θα είναι το νέου τύπου λάφυρο που, βοήθους της συνθετότητας του εγχειρήματος, θα επιτρέψει σε ένα παλαιού τύπου κόμμα να επωφεληθεί οικονομικά στις νέες συνθήκες. Υπό το πρίσμα της κλεπτοκρατίας διαγράφεται (αν δεν συντελείται ήδη) μετάλλαξη-μετατόπιση της ενδημικής διαφθοράς.

Τα παραπάνω δεν καταλήγουν στην άρνηση της αξιοποίησης της δημόσιας περιουσίας, μέγα μέρος της οποίας είτε ρημάζει είτε χρησιμοποιείται ευνοιοκρατικά.

12. Το εθνικό συμφέρον σε μια μεταμοντέρνα εποχή

Η επίκληση του έθνους είναι συνήθης στην πολιτική ρητορική. Ενώ στο πλαίσιο πολεμικών συρράξεων τα πράγματα είναι σχετικά απλά, στη σφαίρα της οικονομίας η υπόθεση περιπλέκεται. Ιστορικά, η «εθνική σωτηρία» μπορεί κάλλιστα να έχει ένα έκδηλο ταξικό περιεχόμενο. Στην Ελλάδα σήμερα παρατηρούνται δύο διαφορετικά λάβαρα: οι ασκούντες την εξουσία καλούν κατ' επανάληψη τους πολίτες να αποδεχθούν επώδυνα μέτρα για να αποφευχθεί η χρεοκοπία-εθνική καταστροφή. Το ετερόκλητο «αντιμνημονιακό» μπλοκ καταγγέλλει την ασκούμενη πολιτική ως εθνική υποτέλεια-νέα κατοχή. Η σοβούσα ακραία αντιπαράθεση αυτών των δύο περί έθνους «αφηγήσεων» συσκοτίζει το κοινωνικο-οικονομικό περιεχόμενο της καθεμιάς: οι προτάσεις τους αντιστοιχούν όχι μόνο σε διαφορετικές κατανομές εισοδήματος (ταξική χροιά), αλλά και σε διαφορετικά επίπεδα συνολικού ΑΕΠ- διότι ελλοχεύει ο κίνδυνος μεγάλης καθίζησης σε περίπτωση επιστροφής σε εθνικό νόμισμα. Από την άλλη, οι όροι της μελλοντικής εξυπηρέτησης του χρέους αποτελούν ζήτημα εθνικού συμφέροντος: το ύψος και η κατανομή στο χρόνο αυτής της δημοσιονομικής επιβάρυνσης θα επηρεάσουν την Ελλάδα ως συλλογικότητα.

Η σταδιακή μετατροπή του δημοσίου χρέους σε διακρατικό με άλλες χώρες της ΟΝΕ αναδεικνύει και αυτή μια «εθνική» διάσταση: οι εύποροι Γερμανοί ή Ολλανδοί, αλλά και οι σαφώς πτωχότεροι Σλοβάκοι δανείζουν στο ελληνικό δημόσιο. Αυτό συνεπάγεται μια πολιτικοποίηση της υπόθεσης, αλλά και μια δυνάμει επίφοβη απλούστευση. Αφενός, πυροδοτεί αντιδράσεις από το εκλογικό σώμα των πιστωτριών χωρών. (Ανάλογες δεν θα γεννούσε άραγε ένα γενναίο δάνειό μας λ.χ. στην Αλβανία;). Αφετέρου, μειώνει τις δυνάμει хаοτικές παρενέργειες τυχόν άτακτης χρεοκοπίας μας στο ευρωπαϊκό-διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα. Συνεπώς, αλλάζει τους όρους της διαπραγμάτευσης και των άγνωστων σε μας υπολογισμών (λ.χ. γερμανικών) κόστους-οφέλους ενδεχόμενης εξόδου μας από

το ευρώ. Η ελληνική συμπεριφορά εμμέσως υπεισέρχεται στην εν λόγω δύσκολη εξίσωση: όσο αποδεικνύεται αφερέγγυα-απρόβλεπτη, τόσο μειώνεται η «διαφορά κόστους-οφέλους». Παραμένει δύσκολη η αποβολή του «κακού μαθητή»· δεν πρέπει όμως να θεωρείται αδιανόητη.¹⁵

13. Εγκιβωτισμοί: η εξουσία ως μαύρο κουτί

Στη δεκαετία του 1960 ετέθη το ερώτημα «ποιος κυβερνά;». Ήταν η ζόρικη αλλά και «αθώα» εποχή της απτής σύγκρουσης παλατιού και κοινοβουλευτισμού. Σήμερα το ερώτημα τίθεται με πολύ διαφορετικούς όρους. Αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο η διάβρωση των περιθωρίων της δημοκρατικής διαδικασίας, ως προς τη δημοσιονομική διαχείριση, λόγω της επέλασης των δύσπιστων και απαιτητικών αγορών-πιστωτών. Στην Ελλάδα, αυτό παίρνει ιδιαίτερα οξυμένη μορφή. Οι ρώσικες κούκλες της εξουσίας αρχίζουν από κάποια δημόσια υπηρεσία που καλείται να περικόψει, περνάει στο αρμόδιο Υπουργείο και από εκεί συνολικά στον προϋπολογισμό για να καταλήξει στους ελεγκτές-επιτηρητές, που με τη σειρά τους εκφράζουν τους πιστωτές (κράτη μέλη της ΟΝΕ ή ιδιώτες). Στην περίπλοκη αυτή αρχιτεκτονική υπάρχουν θύλακες συμπύκνωσης της εξουσίας, που μοιάζουν με μαύρα κουτιά: λ.χ. οι εκ των πραγμάτων μυστικοπαθείς τεχνοκρατικές διαπραγματεύσεις για το κούρεμα, οι εκτιμήσεις των οίκων αξιολόγησης, οι αποφάσεις της ΕΚΤ ή οι κατ' ιδίαν συνομιλίες Μέρκελ-Σαρκοζί. Η δημοκρατική διαδικασία περιορίζεται στη διαχείριση του επιμέρους, εντός έξωθεν επιβαλλομένων ορίων.

Υπάρχει όμως και ένα κρίσιμο «γκρίζο» κουτί: η δημόσια διοίκηση. Ακόμα και μια θεωρητικά βέλτιστη οικονομική πολιτική δεν μπορεί να υλοποιηθεί περνώντας από μια παθολογική κρατική μηχανή (λ.χ. φορολογία, ΕΣΠΑ). Αυτή η ποιοτική παράμετρος συχνά διαφεύγει της προσοχής των οικονομολογούντων.

14. Περί ηθικού κινδύνου

Εντός ευρωζώνης, η διάσταση απόψεων «Βορρά-Νότου» ως προς τα αίτια και τους τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης επικεντρώνεται εν πολλοίς στο θέμα του «ηθικού κινδύνου» (moral hazard). Ο κυρίαρχος «ηθικολογικός» λόγος σε χώρες, όπως η Γερμανία ή η Ολλανδία, είναι ότι ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός των άσωτων «Νότιων» πρέπει να τιμωρηθεί, ώστε να μην επαναληφθεί. Εν ολίγοις, τζίτζικες και μέρμηγκες.¹⁶ Αυτό αντανakλάται στους κανόνες περί δημοσιονομικής πειθαρχίας που συμφωνήθηκαν στη διάσκεψη του Δεκεμβρίου 2011. Η προσέγγιση αυτή παραγνωρίζει ότι αρκετές χώρες του Νότου υπήρξαν, μέχρι το 2008, μάλλον συνετές, με χαμηλά και μειούμενα ελλείμματα και χρέη ως προς το ΑΕΠ: στην Ιρλανδία λ.χ. είναι οι στεγαστικές φούσκες, με πρωτεργάτη τις τράπεζες, που οδήγησαν στην κρίση χρέους, αναγκάζοντας το κρά-

τος να παρέμβει –εκβιασμός ανάλογος με αυτόν που έγινε νωρίτερα στις ΗΠΑ. Εν ολίγοις, η ιδιωτική ασωτία διασώζεται, η δημόσια τιμωρείται, με γενναία δόση ηθικολογίας. Αλλά προσοχή: η μόνη χώρα για την οποία η κριτική στη δημόσια διαχείριση με όρους «ηθικού κινδύνου» μοιάζει να είναι βάσιμη είναι, φευ, η Ελλάδα.¹⁷ Αυτό διαφαίνεται στο κατ' εξαίρεση «κούρεμα», αλλά και στη μόνιμη τάση αποστασιοποίησης του υπόλοιπου Νότου, ακόμα και αν εξ αντικειμένου ανήκουμε στο ίδιο διαπραγματευτικό μπλοκ.

Ακόμη και αν η ελληνική δημοσιονομική διαχείριση ήταν πιο συνετή την περίοδο 2000-2008, κατά πάσα πιθανότητα πάλι θα βρισκόμασταν σε κάποια μορφή μνημονιακής επιτήρησης-λιτότητας. Δεν θα ήμασταν όμως «ειδική περίπτωση»: το ελληνικό χρέος θα έμοιαζε λ.χ. με το πορτογαλικό, δηλ. πιο διαχειρίσιμο, καθιστώντας ευκολότερη μια διαπραγματευτική σύμπλευση.

15. Πού πάει η Ευρώπη; Περί «υπαρκτού ευρωπαϊσμού»

Οι μέχρι τώρα απανωτές διασκέψεις-αποφάσεις των ευρωπαίων ηγετών μπορούν να ιδωθούν με δύο διακριτά πρίσματα:

Α. Με όρους αποτελεσματικότητας, το «τείχος λέξεων» δεν κατάφερε να τιθασεύσει τις αγορές, που συνεχίζουν να αμφισβητούν την ικανότητα-βούληση συνολικής αντιμετώπισης της κρίσης χρέους που εξαπλώνεται.

Β. Με όρους κατανομής των βαρών, η κατεύθυνση που χαράσσεται συνδυάζει διακυβερνητισμό (οι ισχυρές χώρες αποφασίζουν) με νεοφιλελευθερίζουσα δημοσιονομική πειθαρχία, άρα ύφεση.

Ενώ το Α σημαίνει ότι η ακολουθούμενη πολιτική θα αποδειχθεί μη βιώσιμη για τη σωτηρία του κοινού νομίματος, το Β τονίζει ότι είναι μη επιθυμητή. Εν αντιθέσει με πλείστες όσες περιπτώσεις στην πολιτική οικονομία όπου τίθεται το δίλημμα «αποτελεσματικότητα ή ισότητα», εδώ ίσως τα δύο πηγαίνουν μαζί: μόνο κάποια χαλάρωση της νομισματικής πολιτικής της ΕΚΤ, καθώς και των δημοσιονομικών κορσέδων, μπορεί να βγάλει την ΟΝΕ από την περιδίνηση. Η καχυποψία των αγορών συναντάται παραδόξως με την αντίδραση της κοινωνίας.

Αν αυτό πράγματι ισχύει, σαφώς ενδείκνυται μια στάση αναμονής για καλύτερες μέρες που τρόπον τινά νομοτελειακά δεν μπορούν παρά να έρθουν. Στην περίπτωση όμως που αποδειχθεί βιώσιμη η απευκταία υφεσιακή πορεία πειθάρχησης, τίθεται το «δίλημμα του υπαρκτού ευρωπαϊσμού»: είναι καλύτερα «μέσα», ακόμα και σε αυτήν την Ευρώπη; Με ένα σκεπτικό αποφυγής του χειρότερου, η απάντηση είναι, πάλι, ναι.¹⁸

Και μια υπενθύμιση: Στην ΕΕ υπάρχουν χώρες με πολύ χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο απ' ότι η Ελλάδα, που όμως λαμβάνουν αναλογικά πολύ μικρότερη οικονομική ενίσχυση στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής. Η συζητούμενη

και αιτούμενη «αλληλεγγύη» εντός ΟΝΕ απέχει πολύ από την καταπολέμηση της ευρωπαϊκής χωρικής ανισότητας.¹⁹

16. Ευρύτερη θεώρηση: τα όρια του δημοκρατικού καπιταλισμού;

Η παρούσα διεθνής κρίση μπορεί να ιδωθεί ως εκδήλωση μιας μακράς πορείας έντασης και σύγκρουσης ανάμεσα στις επιταγές του καπιταλισμού και στα αιτήματα που γεννά η δημοκρατία: από τη μια, η λογική της κατανομής εισοδήματος βάσει της απόδοσης του κεφαλαίου, δηλαδή μέσω του μηχανισμού της αγοράς. Από την άλλη, η δημοκρατική διαδικασία, όπου η κοινωνία, μέσω ελεύθερων διαπραγματεύσεων (συνδικαλισμός) είτε μέσω της εκλογικής διαδικασίας (προϋπολογισμός), επιδιώκει πιο δίκαιη κατανομή του πλούτου. Σε διάφορες ιστορικές περιόδους επιτεύχθηκε κάποιος συμβιβασμός, με πλέον αξιομνημόνευτο το ευρωπαϊκό μεταπολεμικό consensus, που βασίστηκε σε αύξηση του ΑΕΠ σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης και χαμηλού πληθωρισμού, μέχρι τη δεκαετία του 1970.

Η πιο πρόσφατη φάση, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη, είχε ως χαρακτηριστικό τη διοχέτευση του οικονομικού αιτήματος των μαζών στην ιδιωτική δανειοδότηση (λ.χ. για αγορά κατοικιών). Η καταναλωτική ευφορία είχε όμως ημερομηνία λήξης. Η ιδιωτική και δημόσια υπερχρέωση που σταδιακά προέκυψε, σε διαφορετικούς βαθμούς και αναλογίες, σήμαινε μετάθεση του προβλήματος κατανομής σε κάποιο μέλλον, το οποίο και εμφανίσθηκε τώρα ως μεγαλοπρεπές παρόν. Η συνακόλουθη μείωση των περιθωρίων τόσο των κρατικών όσο και των ιδιωτικών δαπανών πυροδοτεί μια σύνθετη κοινωνική σύγκρουση: σε συνθήκες έντονης και παρατεταμένης ύφεσης, δεν έχουμε πλέον ένα παίγνιο θετικού αθροίσματος, όπως στη χρυσή δεκαετία του 1960. Το παίγνιο γίνεται τώρα μηδενικού ή και αρνητικού αθροίσματος: πώς μοιράζεται μια συρρικνούμενη πίτα χωρίς να διακυβεύεται είτε η καπιταλιστική δυναμική είτε οι δημοκρατικές ελευθερίες;²⁰ Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις, η θεωρία και τα εργαλεία των οικονομικών αποδεικνύονται ανεπαρκή και αναζητώνται νέα υποδείγματα.

17. Από την πράσινη ανάπτυξη στην ακούσια οικολογία;

Μακροσκοπικά, ζούμε σε εποχή που κατέρρευσαν τρεις ουτοπίες: της φυλετικής καθαρότητας, της κοινοκτημοσύνης, τώρα δε της κοινωνίας της αφθονίας, όπου θα έσβηναν οι συγκρούσεις και οι εντάσεις.²¹

Τα παραπάνω παραπέμπουν, άμεσα ή έμμεσα, στην οικολογική θέαση και κριτική στο σύγχρονο (υπερ)καταναλωτικό καπιταλισμό και στα περιβαλλοντικά όριά του. Πράγματι, ένα αναπτυξιακό πρότυπο μηδενικής μεγέθυνσης, με ισορροπημένη κατανομή πλούτου-εισοδήματος και ελάχιστη περιβαλλοντική επιβάρυνση θα ήταν, μεταξύ

άλλων, μια πορεία χωρίς φούσκες.²² Τίθενται εδώ ορισμένα ζητήματα:

Η μετάβαση σε ένα τόσο διαφορετικό πρότυπο απαιτεί ριζοσπαστική αλλαγή στους τρόπους επιβάρυνσης-ενηθάρρυνσης ποικίλων δραστηριοτήτων, που να μην αποσυντονίζει συνολικά την οικονομία.

Αυτό συνδέεται με το ζήτημα της ιεράρχησης, ιδίως στις παρούσες συνθήκες. Η οικονομική δυσπραγία χρωματίζει-ανακατατάσσει τις προτεραιότητες, στην κατεύθυνση της πάσης θυσία οικονομικής ανάκαμψης, ακόμα και με βάση το παλιό πρότυπο. Τρόπον τινά, η «περιβαλλοντική καμπύλη Κούζνετς» που διδάσκει ότι όσο πιο πλούσια μια περιοχή τόσο και μεγαλύτερη η περιβαλλοντική μέριμνα-βελτίωση, τείνει να αντιστραφεί. Καθώς οι προηγμένες κοινωνίες βυθίζονται στην ύφεση, τα αντανεκλαστικά τους ίσως γίνονται λιγότερο «οικολογικά»: η περιβαλλοντική δαπάνη εκλαμβάνεται ως πρόσθετη πολυτέλεια που δεν συνάδει με πολιτικές λιτότητας. Υπάρχουν όμως περιθώρια επιτυχούς συνταύτισης της λιτότητας με κοινωνικές και οικολογικές στοχεύσεις.²³

Στην Ελλάδα περάσαμε από τις πράσινες διακηρύξεις του 2009 σε ένα είδος «ακούσιας» μικρο-οικολογίας. Το πιστοποιεί λ.χ. η μείωση της χρήσης Ι.Χ. λόγω ακριβότερης βενζίνης και εισοδηματικής συμπίεσης. Η αυξημένη ανακύκλωση, ιδίως μέσω μεταναστευτικών κυκλωμάτων, έχει και αυτή μια τέτοια χροιά, ακόμα και αν αντικαθιστούν επίσημα δίκτυα. Εν ολίγοις, η «έμπρακτη» οικολογία σε επίπεδο νοικοκυριού ενδέχεται να κερδίζει έδαφος, ακόμα και αν δεν κατονομάζεται ως τέτοια. Από την άλλη, η ανάπτυξη συναλλαγών στη βάση του αντιπραγματισμού συμβάλλει, σε τοπική κλίμακα, στο πνεύμα συλλογικότητας-αλληλεγγύης, αλλά γενικευόμενη μπορεί να στερήσει το κράτος από πολύτιμα έσοδα. Τέλος, στο άλλο άκρο της οικολογίας, το δαπανηρό, διαγράφεται η προοπτική μεγάλων επενδύσεων σε τομείς, όπως η ηλιακή ενέργεια για εξαγωγή ηλεκτρικού ρεύματος, αξιοποιώντας ένα συγκριτικό πλεονέκτημα: πρόκειται για γιγαντισμό που δύναται όμως να συμβάλλει οικονομικά, ιδίως αν υπάρξει διάχυση της τεχνογνωσίας σε μικρότερες κλίμακες.

18. Ιστορία διδάσκουσα και διδασκόμενη

Ένα είναι βέβαιο: η παρούσα κρίση θα αποτελέσει στο μέλλον τροφή για ακαδημαϊκούς διαφόρων ειδικοτήτων και δεξαμενή άντλησης επιχειρημάτων για πολιτικούς ποικίλων αποχρώσεων.

Το μοτίβο «να μην επαναληφθούν λάθη του παρελθόντος» διαπερνά την τωρινή διεθνή συζήτηση. Με εξαίρεση την προοπτική ενός Χίτλερ, η κρίση μοιάζει τρομακτικά με τη μεσοπολεμική.²⁴ Τα διδάγματα του μεσοπολέμου δεν είναι όμως μονοσήμαντα: λ.χ. οι ΗΠΑ από το 2008 προέβησαν σε μαζική ένεση ρευστότητας από την Κεντρική Τράπεζα. Αντίθετα στην Ευρώπη, λόγω φιλοσοφίας και κα-

ταστατικών περιορισμών της, η ΕΚΤ είναι πολύ διστακτικότερη. Σε αυτό συμβάλλει η Γερμανία, που αντλεί από την τραυματική μεσοπολεμική πληθωριστική εμπειρία της, επιλέγοντας μια διαφορετική «ανάγνωση». Η γερμανική εκδοχή, με έμφαση στη δημοσιονομική πειθάρχηση, συνδυάζεται βέβαια θαυμάσια και με τα παρόντα συμφέροντά της μέσα στην ΟΝΕ, όπου προσπαθεί να ελαχιστοποιήσει το ύψος του «λογαριασμού» που καλείται να πληρώσει ως κατ' εξοχήν πλεονασματική χώρα. (Είτε μέσω μεταβιβάσεων είτε μέσω κάποιου ευρωομολόγου).

Μια ουσιώδης ειδοποιός διαφορά με το μεσοπόλεμο είναι πάντως η παγκοσμιοποίηση: ενώ τότε ο ευρωατλαντικός άξονας αντιπροσώπευε μεγάλο μέρος της διεθνούς οικονομίας, τώρα οι ανερχόμενες χώρες μοιάζουν να συνεχίζουν την ανοδική τους πορεία βελτιώνοντας τις προοπτικές διεθνούς ανάκαμψης.²⁵ Η ιστορία επαναλαμβάνεται μόνον ως προς ορισμένα μοτίβα της, τα δε διδάγματά της είναι μάλλον αποσπασματικά και επιλεκτικά.

19. Περί εγκλωβισμών: τέλος εποχής;

Εγκλωβισμός. Η λέξη αυτή περιγράφει εύστοχα την περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην Ελλάδα των αρχών του 2012. Αποτυπώνει μια αίσθηση αδιεξόδου, τη σκοτεινιά ενός τούνελ, όπου δεν βλέπεις φως στην άκρη. Η διάχυτη αυτή ψυχολογία έχει, στη σφαίρα της οικονομίας, μια πτυχή αυτοεκπληρούμενης προφητείας: αποχή από επενδύσεις, και εκροές καταθέσεων στο εξωτερικό, που επιδεινώνουν περαιτέρω την κατάσταση. Αλλά υπάρχει και ένα κλίμα πολιτικού εγκλωβισμού: κόμματα που πασχίζουν να επιβιώσουν παρά τις πασίδηλες ευθύνες τους για τη δεινή κατάσταση. Ακόμη, γενικότερα, έχουμε παγίδευση σε τρόπους θέασης-αντιμετώπισης της κρίσης: τόσο οι ακολουθούμενες πολιτικές όσο και ο καταγγελτικός αντίλογος με τις εναλλακτικές «επαναστατικές» προτάσεις του, αποτελούν απεχθείς «μονόδρομους» που στερούνται πάσης φαντασίας.

Τέλος εποχής. Οι τοκετοί είναι δύσκολοι, επώδυνοι, χρονοβόροι. Ιδίως όταν επwάζεται κάτι νέο, εντελώς άγνωστο. Οι συλλογικές πρωτοβουλίες και δράσεις σε σειρά από τομείς (πολιτισμός, περιβάλλον κ.ά.) που αναπτύσσονται τελευταία ως άμυνα-απάντηση προαναγγέλλουν ίσως νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Προέρχονται από νεαρές ηλικίες και έχουν χαρακτήρα ακομμάτιστο και κομματιασμένο. Τίνι τρόπω αυτό το αποσπασματικό και σπασμωδικό μπορεί να ριζώσει, να γίνει οργανικό μέρος του κοινωνικού ιστού; Να αλλάξει ίσως και εν μέρει να αλώσει την αποστεωμένη κρατική οργάνωση; Η ίδια η Βουλή τείνει να περιοριστεί, φιλοξενώντας αγορεύσεις που θυμίζουν το μιμητισμό της θλιβερής Βουλής των Εφήβων. Καταγγέλλεται ως οίκος ανοχής από όσους θέλουν να καεί. Περισσότερο μοιάζει, στιγμές-στιγμές, με μουσείο. Πώς οι νέες δραστηριοποιούμενες εξωθεσμικές συλλογικότητες θα εμπλουτίσουν τον κοινοβουλευτισμό, δίνοντάς του πο-

λύτιμη ένεση φρεσκάδας, τη στιγμή που τα οικονομικά περιθώρια στενεύουν ασφυκτικά; Κατά πόσο το καινούργιο θα είναι χρυσαλίδα που μεταμορφώνεται σε πεταλούδα; Ή μήπως, αντίθετα, επωάζεται κάπου το αυγό του φιδιού; Τομές ασφαλώς χρειάζονται. Αλλά η βία είναι αδιέξοδη και επίφοβη –ακόμα και ως υποτιθέμενη μαμή της ιστορίας.

Η ελληνική πολιτική ζωή ωθείται προς ένα μείγμα παραλυσίας και οξείας πόλωσης. Μνημόνιο ή καταστροφή, ευρώ ή δραχμή, με «εμάς» ή με «αυτούς», υπερηφάνεια ή ραγιαδισμός και άλλα συναφή. Αν και βρισκόμαστε, αναμφίβολα, σε οριακό σημείο, όπου όλες οι επιλογές ενέχουν κόστος, προέχει η νηφάλια αναζήτηση των καλύτερων επιμέρους λύσεων. Σύζευξη τεχνοκρατικού ρεαλισμού και ριζοσπαστικής φαντασίας. Θα μας στοιχίσει, αν στοιχιζόμαστε πίσω από το σκεπτικό «όποιος δεν είναι με μας είναι εναντίον μας». Ένα τέτοιο τέλος των αποχρώσεων συμβάλλει στην ένδεια προτάσεων και οδηγεί σε ατραπούς αυταρχισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. A. Kaletsky, «Goodbye, Homo Economicus», *Times* (8.9.2009).
2. Χ. Ιορδάνογλου, «Μνημόνιο: Post mortem», *Athens Review of Books* (Δεκ. 2011).
3. Π. Ιωακειμίδης, «Συνιστά επιλογή η έξοδος της Ελλάδας από την Ευρωζώνη;», *Athens Review of Books* (Ιαν. 2012).
4. Π. Πιζάνιας, «Η κρίση ως διαδικασία ιδεολογικής ηγεμονίας», *Books' Journal* (Ιαν. 2012).
5. Μ. Ματσαγγάνης, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*, Κριτική, Αθήνα 2011.
6. Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», *Σύγχρονα Θέματα* 108 (2010).
7. Α. Λιάκος, «Μερικές ιδέες για να σκεφτόμαστε διαφορετικά την κρίση», *Books' Journal* (Απρ. 2011).
8. H. Flassbeck / F. Spiecker, «The Euro – A Story of Misunderstanding», *Intereconomics* 3 (2011).
9. D. Cohen, *Η ευημερία του κακού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2010.
10. Π. Τσίμας, *Ημερολόγιο της κρίσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011.
11. J. Mahoney, «Path Dependence in Historical Sociology», *Theory and Society* 29/4 (Αύγ. 2000).
12. IOBE: Τριμηνιαία έκθεση της ελληνικής οικονομίας, Αθήνα (Μάρτ. 2011).
13. D. North, *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, Κριτική, Αθήνα 2003.
14. Α. Δοξιάδης, «Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, καιροσκόποι. Θεσμοί και νοοτροπίες στην ελληνική οικονομία», *Athens Review of Books* (Ιούν. 2010).
15. Γ. Βαρουφάκης, «Από Γενάρη σε Γενάρη», *Protagon* (10.1.2012).
16. Γ. Βαρουφάκης, «Τζιτζικες και μέρμηγκες», *Protagon* (16.12.2011).
17. P. de Grawe, «The Eurozone as a Morality Play», *Intereconomics* 5 (2011).
18. Α. Τσούκαλης, «Η Ευρώπη σε επικίνδυνο σταυροδρόμι», *Athens Review of Books* (Ιαν. 2012).
19. M. Dauderstädt / C. Keltek, «Immeasurable Inequality in the European Union», *Intereconomics* 1 (2011).
20. W. Streeck, «The Crisis of Democratic Capitalism», *New Left Review* 71 (Σεπτ.-Οκτ. 2011).
21. Α. Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011.
22. S. Latouche, *Petit traité de la décroissance sereine*, Fayard, Παρίσι 2007.
23. E. Berlinguer, *Austerità, occasione per trasformare l'Italia*, Editori Riuniti, Ρώμη 1977.
24. «Lessons of the 1930's», *Economist* (10.12.2011).
25. V. Rossi / C. Reinhart / V. Reinhart / K. Abberger / D. Baker / J. Yifu Lin, «Is the Global Economy on the Brink of Recession?», *Intereconomics* 4 (2011).

